

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 3/4

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 6/7

KYIV 1999

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 3/4

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 6/7

КИЇВ 1999

Черговий випуск “Українського археографічного щорічника”, що виходить у світ, на жаль, із значним запізненням, знайомить читачів з новими працями з історії археографії та суміжних джерелознавчих дисциплін, публікаціями текстів та текстологічними розвідками, історико-джерелознавчими дослідженнями і оглядами широкого хронологічного діапазону, в основі яких лежать актові джерела XVI–XVIII ст., нарративні та полемічні пам’ятки XV–XVII ст., документальні й епістолярні матеріали XIX–XX ст., інші джерела, що зберігаються в українських та зарубіжних архівосховищах.

Редакційна колегія

П. С. СОХАНЬ (головний редактор),
Г. В. БОРЯК (заступник головного редактора),
І. М. ЗАБІЯКА, Н. П. СТАРЧЕНКО (відповідальні секретарі),
Я. Р. ДАШКЕВИЧ, Л. А. ДУБРОВІНА, Ю. А. МИЦИК,
В. І. НАУЛКО, Р. Я. ПИРИГ, О. В. ТОДІЙЧУК,
В. І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ, В. С. ШАНДРА, Ю. І. ШАПОВАЛ

Підготовлено і видруковано за сприяння
Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади

І. О. ВОРОНЧУК (Київ)

ПРО КОЕФІЦІЄНТ ДИМУ НА ВОЛИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – СЕРЕДИНІ XVII ст.

*“... навіть нині ми ніколи не знаємо
точної чисельності населення світу:
коливання оцінок досягають 10%. Тож
які неповні наші знання про чисельність
населення світу вчорашнього!”*

*Фернан Бродель. “Матеріальна цивілізація,
економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.”*

Усвідомлення найбільшого взаємозв'язку всіх сторін життя людського суспільства все настійніше вимагає від істориків впровадження системного підходу. А будь-яке системне вивчення історії суспільства не може обійтись без характеристики і аналізу демографічних явищ.

Ще в кінці XIX ст. видатний історик і соціолог М.М.Ковалевський, автор однієї з перших робіт з економічної історії середньовічної Європи, сформулював ідею демографічного (т. зв. демотичного) фактора як найважливішого в історичному розвитку. “Тривалі дослідження привели мене до того висновку, що головним фактором всіх змін економічного ладу є не що інше як ріст населення”, – писав він¹. Причому він вважав, що на історичний процес рівною мірою впливає не тільки зростання, але і зменшення населення. В залежність від демографічних процесів він ставив виникнення і розвиток різних форм виробництва, характер і розвиток аграрних відносин, обмін і споживання, тобто ті сторони життя суспільства, які є найважливішими показниками його економічного зростання. Впливом демотичного фактора він пояснював також і процеси соціальної історії середньовіччя².

Аналогічна точка зору була притаманна і Ф.Броделю, який вважав, що: “...як для короткострокового циклу, так і для довгострокового, як на рівні місцевих реальностей, так і на величезній шкалі всесвітніх реальностей – усе пов'язане з кількістю, з коливанням чисельності людей”³.

Ця теорія має як своїх прихильників, так і противників. Але навіть її противники, виступаючи проти категоричності формулювання М.М.Ковалевського, не наважуються заперечити значення і важливість історико-демографічних процесів і явищ, а відтак і їх досліджень.

Таким чином, демографічна характеристика населення будь-якої країни, співвідношення різних його груп і категорій, питома вага сільських і міських жителів та залюдненість країни в цілому мають важливе значення для дослідження соціально-економічного розвитку цієї країни.

Проте з'ясування цих питань наштовхується на значні труднощі через недостатність джерельної бази. Особливо складно на них відповісти для так званої "достатистичної ери". Загальновідомим фактом є брак масових джерел періоду середньовіччя: описів, кадастрів, податкових списків та ін., які могли б дати необхідну для цього інформацію. "Ніхто не знає чисельності населення всього світу між XV та XVIII ст. Статистики не зуміли дійти єдиної думки, ґрунтуючись на нечисленних і ненадійних цифрах, що розходяться між собою, цифрах, що їх пропонують їм історики", – зазначав Ф.Бродель.

Ця характеристика стосується також і України. Розрахунки чисельності населення України в цілому та окремих її регіонів, запропоновані свого часу А.Яблоновським, М.Ф.Владимирським-Будановим, О.І.Барановичем, О.С.Компан та ін., мають дуже велику розбіжність. Так, за оцінкою А.Яблоновського в другій половині XVI – першій половині XVII ст. на Волині мешкало лише 293780 осіб⁴. Явно занижену кількість мешканців Волині нараховував М.Ф.Владимирський-Буданов⁵. О.І.Баранович був першим, хто значно підняв це число, він обраховував населення Волині першої половини XVII ст. у 655000 чоловік⁶. М.Г.Крикун обчислює населення Волині у 770 тисяч⁷. Така велика розбіжність дослідників (більше ніж у 2,7 рази у підрахунках А.Яблоновського і М.Г.Крикуна) є яскравим свідченням недостатньої інформативності джерел.

О.І.Баранович зазначав свого часу, що джерела не дають нам безпосереднього підрахунку тогочасної людності, бо тоді обліку всієї людності – числа всіх осіб обох статей, дорослих і малих – не вели ні власники маєтків, ні органи державної влади⁸. Саме тому для цих періодів потрібно шукати побічні (посередні) дані, а також нові методичні прийоми, що дозволять віднайти бракуючу інформацію. Питання загальної чисельності населення виявилось рівнянням з двома невідомими. Дослідження великої групи істориків, демографів, економістів (від А.Павіньського до М.Г.Крикуна) протягом століття дали важливі результати щодо першого невідомого – кількості "димів" або домів – житлових будинків. М.Г.Крикун продовжив роботу своїх попередників по встановленню кількості димів на Правобережній Україні в першій половині XVII ст. На підставі зіставлення подимних реєстрів 1629, 1630, 1640, 1648 та 1650 рр. з іншими джерелами він уточнив кількість населених пунктів і димів Правобережної України і, зокрема, Волині першої половини XVII ст.⁹

Знаючи кількість димів, можна визначити і кількість населення країни в цілому. Але тут постає проблема показника (коефіцієнта) середньої кількості мешканців одного диму. Питання наукового підходу до

вирішення проблеми коефіцієнта неодноразово піднімалося в історичній літературі. Воно стояло перед всіма дослідниками історичної демографії, але остаточно не вирішено і на сьогоднішній день. Потрібно зазначити, що це не тільки не проста, а одна з найскладніших проблем, від якої тепер, коли більш-менш уточнена кількість димів, залежать результати обчислення.

Проте, дослідники населення середньовічної Європи не склали одностайної думки про середнє число членів однієї родини. Існує чимало гіпотез і припущень. Так, К.Ю.Белох рахував 4,25¹⁰, М.М.Ковалевський - 4,5¹¹, Мейтленд – 5¹² осіб на сім'ю. М.Мессанс шляхом ділення середнього числа народжень на шлюби одержав, що на родину припадає 5 1/6 осіб¹³. Відомий інженер, маршал Франції Себастьян ле Претр де Вобан провів свої розрахунки, за якими середній склад заможної сім'ї становив 19 осіб¹⁴. М.В.Птуха вважав, що ця цифра в кілька разів переважає дійсну, і припускав, що Вобан в даному випадку мав на увазі родину з усіма домочадцями¹⁵. Мохо в середньому на одну житлову будівлю відводив 5 мешканців¹⁶. Ю.Крижаніч вважав, що 6 осіб на родину – це мінімум¹⁷, бо, як він, на думку М.В.Птухи, справедливо стверджував, при числі дітей менше чотирьох зростання населення за тих часів було неможливим¹⁸. Згідно підрахункам М.Т.Лорсен родинний коефіцієнт французьких селян і міщан Фореца і Ліонне в середині XV ст. складав 6,5, а в кінці XV ст. – 7,3¹⁹. До майже аналогічних висновків прийшла А.Ігуне-Надаль. За її розрахунками, що базуються на генеалогічних матеріалах Періго, середній сімейний показник становив 6,86²⁰. П.М.Мілюков на підставі переписів населення 1678 р. та 1710 р., визначаючи кількість населення Росії в кінці XVII ст., виходив із середньої заселеності одного двору у 3,78 душі чоловічої статі або у 6,98 душ обох статей²¹. Б.Ц.Урланіс вважав, що в Росії середній коефіцієнт двору становив 7,56 осіб²². Я.Є.Водарський, використовуючи дані перепису 1678р., вираховував середню заселеність селянського двору в Росії у 8 осіб, посадського – в 6²³. В той же час на Слобідській Україні він рахував тільки по 3 особи на козацьку родину в 1678р. За переписом 1732р. незакріпачених українців тут було 115 тис. чоловік. Приймаючи цю чисельність і для 1719р., Я.Є.Водарський пояснює таке зростання населення (на 188%!) простим переселенням²⁴.

Серед польських та українських дослідників історичної демографії також немає одностайності у вирішенні цього питання. А.Павіньський рахував на одну селянську родину кметів 5,5 особи, на родини коморників і загородників – по 4, а на сім'ї ремісничі, промислові, торговельні і шляхетські – по 5 осіб²⁵. До цих розрахунків ще в 1897 р. критично поставився В.Черкавський, який зауважував, що деякі дані в джерелах потрібно було б перевірити. Зокрема, це застереження стосувалося визначення середнього числа родин коморників і загородників. Сам він визначав для цих категорій пересічно 5 осіб на родину. Для ремісничих сімей він вважав, що цей коефіцієнт потрібно підвищити, бо разом з ними

мешкали ще і помічники²⁶. А.Яблоновський також вираховував пересічне число осіб у родині диференційовано для різних суспільних груп. Як і А.Павіньський, він виводив середній показник для родин городників і коморників у 4 особи. Але, звертаючи увагу на “відому великородинність південного селянина”, він припускав в середньому 6 осіб на одну родину²⁷. М.Ф.Владимирський-Буданов у своїх обчисленнях населення Правобережної України виходив з коефіцієнту 5 осіб на дим²⁸. С.Інглот застосовував інший метод. На підставі інвентаря Влоцлавського біскупства він виводив коефіцієнт для родини кметя в залежності від розміру наділу землі: для господарств, що мали менше лану землі – 6 осіб, для одноланових - 10, для господарств, що мали більше одного лану – 12. В середньому на одне господарство кметя у нього припадало 8,8 особи. Для родини загородника, коморника і ремісника він припускав коефіцієнт 5²⁹. За обчисленнями Ф.Фіалека в другій половині XVII - XVIII ст. на один дим припадало 6-8 осіб³⁰. Я.Рутковський для міських будівель кінця XV ст. приймав показник понад 5 осіб³¹. В.Русинський на підставі вивчення джерел, а саме таблиць димів і людності 1789р. деяких повітів Польщі, приймає 6 осіб як середній еквівалент диму³². М.Горн також без усяких застережень приймає для сільських димів коефіцієнт 6³³. В.Куля, навпаки, вважав цей коефіцієнт “дуже низьким”, що змусило його замислитися, чи відповідає він реаліям XVIII ст.³⁴ Г.Ловмянський, виводячи середню залюдненість диму на підставі списків населення 1662р., що підлягало поголовному оподаткуванню, одержував коефіцієнт 6,89 осіб. З урахуванням дітей віком до 10 років цей показник, на його думку, міг становити майже 10. Як мінімальний коефіцієнт Г.Ловмянський пропонував 6,5³⁵. М.Богущка ствержує, що середня величина ординарної польської міщанської родини, яка складалася з двох поколінь, була ще у XVI – XVII ст. досить значною і становила 8-10 осіб. Родини патриціату та заможного міщанства, завдяки більшій кількості дітей, а особливо за рахунок челяді, були, на її думку, досить великими і іноді перевищували 20 осіб³⁶. Ю.Можи на підставі ряду інвентарів та подимних реєстрів для білоруських земель визначав середню заселеність диму у 8 осіб³⁷.

О.І.Баранович свого часу критично поставився до підрахунків А.Яблоновського, вважаючи, що диференціація людності, навіть сільської, не виступала тоді так виразно³⁸. Сам О.І.Баранович за мінімальне пересічне число членів родини приймав 6 осіб, зауважуючи при цьому, що при числі 4 і 5 важко було б сподіватися на зростання людності³⁹. Більшість вітчизняних дослідників додержувалася гіпотези О.І.Барановича. Тільки І.П.Крип'якевич припускав однаково можливими два середні показники на дим і давав дві кількісні оцінки населення воєводств Правобережної України, виходячи з розрахунку середнього числа членів одного диму в 5 осіб і в 6.⁴⁰ Пропонуючи свої підрахунки, О.С.Компан також виходила з пересічного числа родини в 6 осіб⁴¹. П.С.Сіреджук, визначаючи кількість населення Північного Прикарпаття в третій чверті XVII ст., теж приймає

коефіцієнт 6⁴². Н.М.Яковенко, обраховуючи чисельність шляхти на Правобережній Україні в першій половині XVII ст., також виходить з коефіцієнта 6 чоловік на дим⁴³. Найбільш цікаві розрахунки запропонував М.Г.Крикун. Виводячи середній коефіцієнт залюдненості диму на підставі вірогідної частини списків поголовного оподаткування населення у 1662р., він одержав 6,89 особи на дим. З урахуванням дітей віком до 10 років, М.Г. Крикун підносить цей показник до 10. Але, оскільки він був виведений на основі порівняно невеликої кількості поселень, дослідник поставився до нього як до нетипового для всього воєводства. Проте, вважаючи все ж таки середню залюдненість волинського диму значно вищою від 6, він погоджується із запропонованим Г.Ловмянським числом у 6,5 осіб. Цей коефіцієнт М.Г.Крикун аргументує також і своїми власними розрахунками щодо залюдненості хати на Волині наприкінці XVIII ст. Дослідник зазначає, що в умовах відносної застигlosti суспільних відносин коефіцієнт 6,5, одержаний ним для кінця XVIII ст., може бути без ризику віднесений і до першої половини XVII ст.⁴⁴ Нами раніше були проведені розрахунки і висловлено припущення щодо коефіцієнту 8 осіб на селянську родину⁴⁵.

Таким чином, як бачимо є багато гіпотетичних припущень, що відрізняються методом вирішення цього питання. Але найголовнішим недоліком більшості з них залишається недостатня підкріпленість джерельним матеріалом, що неодноразово зазначалося в літературі⁴⁶. Проводячи свої розрахунки, О.І.Баранович зазначав, що в тогочасних джерелах він не знайшов підстав, щоб можна було вирахувати число людності в одному будинку⁴⁷. Проте це не зовсім так. Дійсно, джерела не дають нам готових даних, чим і зумовлюється складність проблеми. Але матеріали, на підставі яких можна обчислити залюдненість тогочасного диму, зустрічаються, і їх досить багато.

Необхідну і потрібну інформацію для відновлення тих чи інших кількісних показників часто можуть подавати нам різні якісні характеристики. Адже демографічну ситуацію будь-якої країни не можна розглядати окремо від певної історичної ситуації. Історико-демографічні дослідження повинні йти в руслі комплексного інтегративного вивчення того, яким чином здійснювалася в минулому взаємодія власне демографічних процесів з економічними, історико-культурними і соціально-психологічними процесами. Як зазначає Ю.Л.Безсмертний, це, в першу чергу, передбачає з'ясування різних видів відтворення населення, що панують в той чи інший період, та стереотипів масової демографічної поведінки, що притаманні даному соціуму. Самі стереотипи цієї поведінки формувалися під впливом масових демографічних уявлень, що склалися на основі сприймання людьми того чи іншого суспільства різноманітних умов їх матеріального і духовного життя⁴⁸.

Взаємопов'язаний аналіз об'єктивних демографічних процесів і стереотипів демографічної поведінки відкриває одну із можливостей для

розуміння взаємозв'язку об'єктивної і суб'єктивної сторін історичного поступу. Такий комплексний підхід має особливо велике значення для демографічного дослідження "достатистичної ери". Ця епоха, що не залишила достатніх кількісних показників і даних, може успішно досліджуватися і в демографічному плані за допомогою якісних показників і методів і, в першу чергу, на основі з'ясування прийнятих норм масової демографічної поведінки. Під масовою демографічною поведінкою у вузькому сенсі цього поняття прийнято розуміти систему масових дій, пов'язаних з відтворенням населення, що регулюється прийнятою в даному соціумі сукупністю поглядів на шлюб, сім'ю, жінку, дітей, народження, смерть, хвороби, а також усталеними деякими ідеальними уявленнями щодо чисельності дітей в сім'ї, типу родинної структури і взагалі визнання певної шлюбної моделі. Демографічна поведінка, зазначає Ю.Л.Безсмертний, є сполучною ланкою між сферою ментальних уявлень і соціально-демографічними процесами⁴⁹.

Обгрунтовуючи свою думку щодо залюдненості диму, ряд дослідників пов'язували свої висновки з соціально-економічними умовами тогочасного життя. Зокрема, О.І.Баранович зазначав, що "за тих часів кількість і якість робочої сили впливали, порівнюючи зі знаряддями праці, на суму виготовленого продукту далеко більшою мірою, ніж в другій половині ХІХ ст."⁵⁰ Г.Ловмянський також наголошував, що умови натурального господарства вимагали від населення створення великих родин, бо велика сім'я економічно була значно міцнішою, ніж мала родина⁵¹.

За статистичними даними, зібраними нами на підставі документальних матеріалів актових книг гродських і земських судів, заможні селяни (волочні і півволочні) становили на Волині в першій половині ХVІІ ст. 53,5%⁵². Ці селяни мали наділи польової землі розміром від 23,89 до 11,98 гектарів. Третинники становили 10% і мали приблизно 7,96 га, четвертинники, що становили 20% селянства, мали 5,99 га. (Нагадаємо, що гектар становить 100 м / 100 м = 10000 кв.м., тобто 23,89 га = 238900 кв.м; 11,98 га = 119800 кв.м; 7,96 га = 79600 кв.м; 5,99 га = 59900 кв.м.) Таким чином, це були великі ділянки, для обробітку їх потрібна була велика родина, в якій повинно було бути принаймні кілька дорослих чоловіків.

Про те, що селянські господарства були великими і достатньо заможними, свідчить численний документальний матеріал. Так, у скарзі пана Трецьєського від 2 серпня 1638 р. на орендаря села Тотовичі Луцького повіту пана Вонсовського зазначається, що під час оренди він "у Остапа Дубкевича стравил гречки на коп* двадцять, жита на коп шість, овса на коп п'ять, взяв жита на коп две ..., у Игната Липовича стравил на коп осмнадцать овса, гречки коп пятнадцать, у Ильи стравил овса коп двадцать, коп жита двенадцать, гречки коп двенадцать, ярки коп шість, коп семь ячменя, у сына Илиного взял коп тридцать гречки, жыта коп одну, овса три ..." ⁵³.

* Коп становила 60 снопів.

У 1638 р. луцький гродський суд притягав до відповідальності А.Вещицького за позовом шляхтянки Ставської про пограбування її підданих с.Грозів, а саме: "... у Каленика волон три..., корон с телятми чотыри, ... у Лаврина волон чотыри, корон с теляти чотыри, овец шест, у Хведорыхи вдовы волон три ..., у Хвалка овец одиннадцать, ... свиней старых три ..., жыга коп тридцать, у Грицка Хомчиного свиней три ..., жита коп тридцать, сена возон шест ..."54.

У 1642 р. в с.Куняткові у підданой Желюбовської було 8 волон, 4 коней, 4 корови з телятами, 19 свиней, 20 овец, 70 курей тощо, в с.Лизяни підданий Міщеня мав 7 волон, 5 коней, 7 корон, 5 телят та 11 свиней55. 23 травня 1640 р. під час наїзду Р.Загоровського на с.Буремль сталася пожежа, під час якої "халуп сем штонайбагатших пулволончоних, а с тым Бартичким волончоним осьмым зо всею их маетностю, спрятом домовым так в пинезях, яко в збожу, конех, свинях, быдле, псчолах, овцах, гусех, курах, сукнях, болшей десятка тысечей золотых у тых подданных, кгды были богатые згорело"56.

Про розміри селянського господарства свідчать і великі продовольчі припаси, що вони мали. Так, корогва ротмістра Казановського 21 січня 1639 р. у с.Волбарів "становиско и ночлег свой себе учинивши ... кгвалтом себе брали стацию: у Радка овса пулмацы*", хлеба пятеро, каплунов два, кур пятнадцать, на пиво грошей шест, горелки кварту** ..., у Лукьяна овса и гречки мац пултретя3*, кур двадцать чотыри, овца на окоченю, масла кварт три, на пиво грошей дванадцать, ... у Стецка с приписными гречки мац пулторы, кур двадцатеро, масла кварт две, сыров шест, овцу на окоченю ..., у Бычка четвертий4* овса три, кур четверо, колбас чотыри, сыров два, масла кварт две..., у Миколая гречки пулмацы, ягол дойница, хлеба шестеро, колбас, солонины карваш, кур двое ..."57.

Крім того, оскільки селяни не мали юридичного права володіння землею, вони одержували земельні наділи від феодалів, за що повинні були розраховуватись відробітковою рентою. Очевидно, що ця рента була менш тяжкою для багаточисельной селянської сім'ї, де було достатньо робочих рук як для виконання панщини, так і для обробітку свого земельного наділу. В цьому полягала головна об'єктивна причина, що повинна була привести до порівняно великої кількості членів селянської родини, про що свідчать і документи актових книг.

В багатьох актах про оренду й заставу маєтків зазначається розмір відробіткової ренти підданих. Так, волончні селяни села Буремль Луцького повіту повинні були відробляти панщину "штоден по двое, а два дни по трое, то на оден тыждень од волончоного чотырнадцать работников, од полволончоного половица"58. Волончні селяни с.Бобичі Володимирського

* Маца дорівнювала восьми пудам, тобто становила 128 кг.

** "Кварта" – біля одного літра.

3* "Пултретя" означало два з половиною.

4* "Чверть" становила 8, 12 і 24 пудів.

повіту також давали до панського фільварку 14 робітників на тиждень. В с.Свинарин цього ж повіту з волоки “в жнива по одному штоден, а в середу и в пятек по двойгу виходить мають”⁵⁹. Це можливо було тільки при наявності багаточисельних селянських сімей, де повинно було бути кілька дорослих “робітників” чоловічої статі. В актах міститься велика кількість прикладів про багаточисельність селянської сім’ї. Орендні та заставні листи дають певну інформацію про склад селянських родин. У 1641 р. в с.Холонів було заставлено 10 селян і серед них “Базючка влочного з сынами ..., Левка Клишика млодшого пулвлочного з детьми, Івана Базницька пулвлочного з сынами, Пилипа пулвлочного з сынами, Шевчука четвертинника и Радка четвертинника з их сынами, детьми и подсосудками”⁶⁰. У 1641 р. в с. Жджарах підданий селянин Стецько Приступа відробляв панщину разом з батьком Іваном Приступою і своїм “паробком Лаврином”⁶¹. У 1642 р. в с.Воютин було передано в заставу кілька підданих і серед них “Куцевичов брати чотирох ..., Омеляниху з сынами”, в селі Іваничі в 1642 р. було заставлено “Немиско з сынами”, в 1643 р. в с. Новосілки - “Макара з сынами ... а другого Йоска Васченя з братем Костюкем”⁶². При цьому потрібно зазначити, що за спостереженнями автора, в цих документах перераховується лише доросла чоловіча частина селянської родини, що являла інтерес для феодалів як робоча сила. Недорослі діти в актах називаються “детьми”, “паробками недорослыми”, дорослі діти чоловічої статі - “сынами”, “сынами дорослыми”, “сынами жонатими”. Для підтверження наведемо скаргу шляхтича Хмелецького, де йдеться про “викочене“ “підданого Парфена з жоною, сынами дорослыми и малыми детьми”⁶³.

Дані про чисельність селянських сімей містяться в “протестаціях” - скаргах шляхтичів про “розогнане“ підданих з орендованих і заставних маєтків. Причому, оскільки в них порушувалося питання про повернення своїх підданих, а власник намагався повернути їх всіх без винятку, то досить часто у цих скаргах конкретизується кількість членів родини, або ж навіть подається повний перелік її дорослої частини. Так, з с.Богурин під час оренди в 1642 р. розійшлося 6 селян “дедичных ... оседлых по именах: Ярмак Олецкевич иж жоною и шесторгом дитей, Хилко Олецкевич з жоною и пятергом дитей ...”⁶⁴. В 1640 р. з с.Серхів Луцького повіту розійшлися 13 підданих і серед них: “Павлова Шулгачова з двома сынами”, Іван Короцевич з “чотырма брати дорослых”, а також Ярема Сенковий, Трохим Грицович, Іван Павлович, Федор Шолханець “вси з сынами”⁶⁵. В 1643 р. з с. Брани пішли “вдова Ємчыха з пятьма сынов”⁶⁶, у 1646 р. з с.Вітоніж - “Никон з жоною, ш чотырма сынами Кондратом, Данилом, Степаном и Иваном”⁶⁷. У протестації пана Чеконського йдеться про викочення вночі з 2 на 3 січня 1641 р. з с.Демидів підданих “добре оселых чотырох ... то есть на ймя: Харка Гриценятя з сынами трома и цоркою, Потапа Гриценятя з сынами трома, Савку Гриценятя з сыном одним, Яцыху вдову з сынами двома и цорками теж двома”⁶⁸. Під час наїзду

26 квітня 1646 р. на с.Лемешів Луцького повіту грабунки і знущання шляхтича Вільгорського примусили кількох селян покинути це село, а саме: “Федка Кривошыка ... з жоною, детьми самошостмом, ... Савку Потапика ... з жоною и детьми самоосьмого, ... Миска Овдиенка ... самопятого з жоною, з детьми”⁶⁹. В 1647 р. з 6 на 7 березня підданий з с.Козин “на ймя Авдий з жоною, з тремя сынами то ест: Леском, Яском и Омелком и з трома цорками и Яском зятем своим збегл”⁷⁰. З маєтності панів Кобецьких с.Киверець 26 травня 1643 р. до міста Острога утекли селянин “Тарас Вовчик з жоною, детьми, быдлом, всим спрятом домовим и з братею двома, одним Корнием, а другим Процем Вовчиками”⁷¹.

Дослідники, як правило, ототожнювали з димом одну родину. На нашу думку, це не зовсім коректно, бо дуже часто в одному житловому помешканні проживало кілька сімей: дві, три, а часом навіть чотири і більше. У 1570 р. за даними інвентаря маєтків князя А.П.Масальського в селі Суск налічувалося дев’ять дворищ, а димів 33, у 16 з яких мешкало по 2 родини, а в одному три сім’ї. Всього за цим інвентарем в семи селах нараховувалось 72 дими, в 26 з них мешкало по 2, а в одній – 3 родини. Тобто в середньому на один дим цієї Звягельської волості приходилось приблизно 1,4 сім’ї⁷². Вважалося, що переведення селянства з дворищної системи господарства на волочну, означало автоматичний розклад великої родини, що складалася з трьох і більше поколінь прямих і бічних родичів, на малі сім’ї. Звичайно, аграрна реформа 1557 р. поклала початок руйнуванню великої патріархальної родини, але цей процес в українських землях і, зокрема, на Волині відбувався досить повільно. В багатьох випадках близькі родичі, переходячи на волоку, або на півволоку, продовжували традиційно вести спільне господарство і мешкали разом одним димом.

Тому особливу цінність являють акти, що містять дані про мешкання в одному “димі” (будинку) кількох родинних сімей. При цьому потрібно зазначити, що документів подібного змісту зустрічається досить багато. Так, у 1641 р. в с.Марковичі піданні Клим Цареня “з братом своим в одной халупе мешкали”, а “Мигаль Рыбак з сыном его Стефаном”⁷³. 7 лютого 1647 р. з села Вольки Шепельської було викочено “Остапа Потеребчика ... зо всеми добытками и спрятом домовым, так теж братею и сестрами его”⁷⁴. В 1643 р. в с.Милостово Луцького повіту мешкав в одному домі боярин “Адамко з зятем его”⁷⁵. В 1639 р. в с. Радовичі Володимирського повіту було заставлено “Клима Русиновича з сыном его Хведком, з жоною, з детьми”⁷⁶. В “посесії” на частину села Тростянець Луцького повіту повідомляється, що в оренду передавали 12 підданих, а серед них “... Феска Царыка млинара ... з синами, Яцка Кгелет з братом и подростками сынами ..., Себестияна Литвина з сыном жонатым,... Трохима Гриневича з двома сынами жонатых ..., Юсчиху вдову з сынами двома, Мартина Скобленяти з братом”⁷⁷. Зрозуміло, що йдеться про синів дорослих, що мали вже сім’ї і виступали нарівні з батьками як господарі диму. Причому вони також могли мати своїх дітей. Таким чином, у трьох з 12 димів цього села

мешкало фактично по дві сім'ї, а ще в трьох - по три і більше. В селі Омеляна в 1642 р. передавали в оренду Стефана і Йозефа Оверковичів, "хлопов двох, братю рожонх, в едней халупе будучих"⁷⁸, в тому ж році в с.Переспа Луцького повіту - "двох братів Андрія і Трохима в одному дому мешкаючих"⁷⁹. У місті Берездів Луцького повіту за інвентарем 1620р. нараховувалося 334 житлових будинків, з них у 64 мешкало по 2 родини, а у 15 - по 3. Зокрема, "Tymosz Maslenia y Dacko Burnas..., Karp Szwięc, u niego Dynis ..., Hrycko Burmistrenia u niego sąsiadów dwa ..., Pasko Nowak, u niego Ułas y Steczko Właka ..., Tysczycha Hanczycha, u niey sąsiadów dwa Andreiow i Broinik ...". Таким чином, на один дим у цьому місті припадало 1,3 родини⁸⁰.

Особливо цікавими і цінними є документи, у яких подається перелік складу селянської родини. Наведемо кілька прикладів. Так, у 1572 р. стольник Великого князівства Литовського Микола Дорогостайський скаржився на володимирського підкоморія Олександра Семашка, який з його маєтку переселив до свого села Коблин підданого "Олешка ... з жоною и с тремя сынами: Грицком а з Романцом, з жонами и з детми, а с третим сыном Микитою"⁸¹. У скарзі Олександра Орди від 1606 р. про втечу його селян до Степаньської волості перелічуються: "Тимох Быкович из сыном Юском, из жоною Юсковою Просимьею, а дочкою того Юска Кулиною, а другий сын Быковича Тимоха Макара и жона того Макара Уляна, а сын Ждан, а дочка одна Просимья, а другая Марина". В родині іншого селянина Грицька Веретеннікова згадані: "жона его Устимья, а сын один Марко, другий Нестер, третий Трохим, четвертый Роман, а дочка того ж Грица [ω]дна Доким'я, другая Наталя"⁸². У 1568 р. з с.Брани за держання князя Коширського розійшлося 15 дворищних господарів і серед них: "Лучка, Трохим, Клишко Ёсковичы з жонами, а с тремя сынми и с тремя браты нежонатыми Сень, Иван а Остап и з сестрою их, ... Дешко Оунацкович з жоною, з двема сынми а чотырма дочками ..., Яцко Шостка з жоною, з шестма сынами"⁸³. У жовтні 1595 р. шляхтич Семен Новоселицький мав судову справу з князем К.Острозьким, який прийняв до свого маєтку: "Федю Кондратовую, прозиваємую Кунаховую Шарковичовую, и сынов ее dorosлых Михна и Микиту и дочку Оксюту и иншиє дети малые Карпа Омелковича Омелка, Ивана, Клима Шарковичов и ω жону Климову Ядвигу и дети"⁸⁴. Як бачимо, в цій родині жінка мала трьох синів від першого шлюбу з чоловіком Шарковичем, а також трьох дорослих дітей і як мінімум ще двох ("иншиє дети малые") недорослих дітей від другого шлюбу з Карпом Омельковичем, тобто не менше восьми дітей. Разом з ними мешкав вже одружений син Клим, який з жінкою Ядвігою мав теж як мінімум двох дітей ("дети"). Таким чином, ця родина складалася щонайменше з 13 осіб.

У цьому ж 1595 р. Федір Шимкович-Шклинський позивав до суду Криштофа Монвида, який прийняв родину його підданих, а саме: "Трицка Капусту, Матфея, Васка, Савку а Лучку Капустичов з жонами, детьми".

Справу вирішили в такий спосіб: К.Монвид обіцяв повернути “Грицькову Капустиную вдову на имя Евгу, бо мужъ ея Грицко Капуста давно умеръ, а з нею также видати обецал двоих сынов ея Савку з жоною и Лучку Грицьковичов Капустичовъ з детми ... а што ся дотычетъ двоих брати их старших рожоных Матфея и Васка Грицьковичов Капустичов ... з жонами, з детми”, К.Монвид за згодою Ф.Шимковича-Шклинського залишав у себе⁸⁵. Якщо рахувати в кожному молодому подружжі цієї родини навіть по одній дитині, бо за документом всі вони мали дітей, то вона складалася як мінімум із 14 осіб.

Часто в одному будинку разом з його мешканцями жили ще й коморники та підсусідки. Це явище було настільки розповсюдженим, що виробилася й усталена формула передачі маєтку в заставу або оренду “... со всеми поддаными тяглыми и нетяглыми, подсосудками и коморниками у них мешкающих”. Ця формула часто конкретизується. Так, в с.Синів Луцького повіту в 1643 р. передавали в заставу, крім інших підданих, Чорноброва і Єремія підсусідків⁸⁶, в с.Богурині в 1642 р. – “огородников чотири назвискем Калитка, Рудого, Левка, Конона, што в Калитчиной халупе”⁸⁷. В 1642 р. О.Закревський передав у посесію панам Дембицьким у селі Топольне підданих “Лизавку и Петра з коморником новооселым”⁸⁸. У с.Милятин Луцького повіту на п’ятьох півволочних селян і трьох четвертинників, що передавались в оренду шляхтичу Порванецькому, приходилось 10 підсусідків, а в селі Блудів цього ж повіту на 8 підданих приходилося 2 підсусідки⁸⁹. Тримаючи в заставі с.Бранів, шляхтич Качанівський через “кывды, шкоды, бите подданих... одогнал Гарасима и Ивана Кузненят, братю рожоную подсосудков..., Корнила Микиту подсосудка, Ивана Плугатора подсосудка ...”⁹⁰. В селі Печихвости в 1640 р. орендар Порванецький здавав у суборенду двоє братів “Олешчиков в едней халупе мешкающих ... и коморниками у тях подданных мешкающими”⁹¹, тобто, як бачимо, в даному разі в одному “димі” мешкало як мінімум три родини. За інвентарем Старокостянтинівського ключа 1615 р. на 2408 тяглових господарств приходилось 865 родин підсусідків⁹². За інвентарем Острозьких володінь 1620 р., у м. Нове Полонне налічувалося 437 житлових будинків, у яких разом з господарями мешкало 86 коморників, причому у 8-ми випадках на дим припадало по два коморники, а у двоє - по три. Крім того, іноді в одному димі мешкали по два господаря, наприклад: “Наврыло з Oniskiem..., там же коморник..., Demianicha wdowa з Chomczikiem..., там же два коморники”⁹³. Таким чином, на один дим припадало 0,22 коморників, або 1 підсусідська родина - на кожний 4-5 дим. У місті Старе Полонне було всього 498 будинків, з них у 65 мешкало по дві родини родичів, а 53 господаря мали ще коморників, тобто у 118 будинках мешкало по дві родини⁹⁴. У місті Новий Острополь на 285 будинків самостійних господарів налічувалось 77 родин коморників, тобто на 3,7 дими – 1 коморницька сім’я⁹⁵.

Пропонуємо дві таблиці, де показана кількість підсусідків у містах і

селах Полонської волості за інвентарем Острозьких володінь 1620 р.⁹⁶ У зв'язку з тим, що в маєтках князів Острозьких існували дві системи

Таблиця №1.

№ п/п	Населені пункти	Кількість			
		дворищ	півдворищ	городників	підсусідків
1.	с.Сягрів	18	8	-	16
2.	с.Ничпали	24	5	-	25
3.	с.Волиця	8	10	-	22
4.	с.Голубче	9	11	-	20
5.	с.Кустівці	13	13	-	24
6.	с.Купчинці	18	21	-	32
7.	с.Бражинці	11	13	22	-
8.	с.Жолудкі	5	4	-	5
9.	с.Сушки	12	3	-	14
10.	с.Травулин	15	4	-	4
11.	с.Жешнівка	3	10	-	3
12.	с.Медведівка	12	5	-	5
13.	с.Мужилловичі	9	7	-	5
14.	с.Каленичі	18	-	-	2
15.	с.Волиця Каленицька	10	5	-	-
16.	с.Свинна	23	25	-	11
17.	с.Коханівка	10	1	-	11
18.	с.Роговичі	9	-	-	4
19.	с.Клобачі	5	-	-	2
20.	с.Онацківці	11	5	-	10
21.	с.Білецьке	2	5	-	3
22.	с.Дертка Велика	4	21	10	-
23.	с.Дертка Мала	-	-	5	-
24.	с.Гробузна	10	-	-	4
25.	с.Вишне Поле	4	9	-	3
26.	с.Житинці	3	1	-	-
27.	с.Ленківці	5	3	19	-
28.	с.Привалівка	8	11	-	10
29.	с.Малажикі	1	-	-	-
30.	с.Деревичі (два)	27	-	-	26
31.	с.Борисковичі	32	-	-	18
32.	с.Глезна	10	3	-	6
33.	с.Карпівці	3	2	-	5
34.	с.Новичі	9	13	-	10
	Всього:	361	218	56	300

селянського землеволодіння – дворищна і волочна, складено дві окремі таблиці.

**Відношення підсусідків до димів у селах і містах Полонської волості
Волинського воєводства за інвентарем 1620 р.**

№ п/п	Населені пункти	Кількість димів на волоках	Кількість городників	Кількість підсусідків
1.	м.Старе Полонне	498	-	53
2.	м.Нове Полонне	437	-	86
3.	м.Баранівка	301	-	-
4.	с.Старики Баранівка	11	-	1
5.	с.Новоселиця	27	-	13
6.	с.Бартники	28	-	15
7.	с.Подлужне	22	11	-
8.	с.Горошки	31	-	8
9.	с.Березна	42	-	25
10.	с.Тиранівка	22	-	81
11.	с.Бартники	13	-	15
12.	с.Котелянка (дві)	34	20	-
13.	с.Хролин	24	-	16
	Всього:	1490	31	313

**Відношення підсусідків до дворин у Полонської волості
Волинського воєводства за інвентарем 1620 р.**

Таким чином, за таблицею №1 на 579 дворинних і півдворинних господарств налічувалось 300 коморників або на кожні 1,9 господарства - одна коморницька родина. На жаль, не можна показати їх співвідношення до диму, бо на дворищі могло розміщуватися кілька житлових приміщень.

За таблицею №2 на 1490 димів 13 населених пунктів (трьох міст і десяти сіл) налічувалося 313 коморників, або на кожні 4,8 димів припадала 1 підсусідська родина. Думаємо, що в дійсності частка коморників на дим мала бути більшою. При переліку мешканців містечка Берездів коморники взагалі не зазначені, але при визначенні повинностей міщан визначаються і повинності коморників, що можна розцінювати як свідчення їхньої наявності⁹⁷ у місті.

Хочемо зазначити, що інвентар було складено після двох татарських нападів на цю волость у 1617 і 1618 роках, у зв'язку з чим велика кількість підсусідків загинула, була забрана до полону або й просто розійшлася. Зокрема, в інвентарі зазначено, що у с.Свинна, де залишилося 11 підсусідків, раніше було 25, у с.Волиці залишилося 22, а було 32, у с.Березна було 35, а на час складення інвентаря – тільки 25⁹⁸. У с.Роговичі не зазначена кількість підсусідків до нападу татар, але зазначено, що чотири - це "остаток", а інші розійшлися⁹⁹.

Очевидно, що підсусідки й коморники не були самотніми, а теж мали свої сім'ї. Підтвердження цьому також дають документи. Серед 10 коморників села Свинарин Володимирського повіту перераховуються

“Кушнериха вдова з зятем, Мартин Самков зять, Іваниха вдова з хлопчиком”¹⁰⁰. У 1565 р. Антон Рудецький передавав у заставу в с.Рудка дворище і “підсуседков своїх Юрка Жупила з братею Стецком а Гапонцом, а Павлиху вдову з синами, а Іваную Драченятину з сином”¹⁰¹.

Крім того, в деяких актах зустрічається ще й категорія так званих “приписних” селян, що мешкали в чужих хатах. У протестації від 10 липня 1639 р. міститься скарга, що в результаті вибирання стації були пограбовані селяни містечка Ходорків і серед них “Васко Начениця с приписними..., Богдан Покотилка з приписними..., Федор с приписними...” та ін. За цим документом приписні згадуються у 19 селян¹⁰².

Наведені факти свідчать, що оцінку середньої кількості членів диму потрібно переглянути в бік її збільшення. З метою формулювання альтернативної гіпотези були виконані дослідження по визначенню оцінки кількості членів селянської родини, а також інших осіб, що мешкали разом з ними (підсусідків, приписних та ін.).

Крім великої кількості окремих документів, що говорять на користь багаточисельної сім’ї, використані ряд інвентарів, у яких перераховуються піддані з дорослими синами та підсусідки, що у них мешкали.

Аналізуючи ці документи, можна зробити висновок, що в кожній селянській родині було в середньому 2 дорослих сина. Так, на 249 підданих ряду сіл припадало 494 дорослих синів¹⁰³. Це знаходить підтвердження також у інших документах. У с.Колодежне на 24 родини тільки дві були бездітними. На інші 22 сім’ї припадало 64 дорослих сини і 17 дочок, тобто разом 81 особа дорослих дітей, або 3,5 дорослих дітей на одну родину¹⁰⁴. На підставі цих даних, а також у зв’язку з вищевказаним, що в документах актових книг, а особливо інвентарях, перераховуються тільки дорослі працездатні діти чоловічої статі, можна дійти висновку, що до складу середньої селянської сім’ї, рахуючи в ній тільки два покоління, входили: батько, мати, два дорослих сина, дві дорослі дочки, а також як мінімум двоє недорослих дітей. Таким чином, навіть не беручи до уваги старих батьків (діда та бабу), середнє число членів сім’ї було не менше восьми. Але на дим приходилась не одна родина, як вже зазначалось, а 1,3 родини. Значить на один дим пересічно приходилось:

$$8 \times 1.3 = 10.4 \text{ осіб.}$$

Результати досліджень свідчать, що підсусідки становили не менше 5% селянського населення. Так, в селах Мочулки і Свинарино Володимирського повіту на 147 димів приходилось 15 сімей підсусідків, або на 1200 мешканців біля 60 підсусідків¹⁰⁵.

Таким чином, з врахуванням вищевказаного в середньому в одному димі мешкало не менше:

$$10.4 + 10.4 \times 0.05 = 10.92, \text{ або приблизно } 11 \text{ осіб.}$$

Таким чином, наші розрахунки, засновані на вивченні широкого кола документальних матеріалів, дозволяють запропонувати новий, значно

збільшений коефіцієнт волинського диму в другий половині XVI – першій половині XVII ст., с саме: приблизно 11 осіб.

Вважаємо, що подальше вивчення документів може дати більш точні результати.

¹ Ковалевский М.М. Развитие народного хозяйства в Западной Европе. – Спб., 1889. – С.2; Ковалевский М.М. Краткий обзор эволюции и её распределение на периоды. – Спб., 1899. – С.4-7, 13.

² Ковалевский М.М. Экономический рост Европы. – Т.1. – М., 1900. – С.581; Т.2.– С.175; Ковалевский М.М. Исходные моменты в развитии капиталистического хозяйства // Русская высшая школа общественных наук в Париже. – Спб. – 1905. – С.247.

³ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т.1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. – К., 1995. – С.15.

⁴ Źródła dziejowe. Т.ХІХ. Wolyń i Podole. – Warszawa, 1890. – С.73.

⁵ Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской Унии (1569). // Архив Юго-Западной России (далее – АЮЗР). – Ч.7. – Т.2. – К., 1890. – С.33.

⁶ Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною. І. Волинське воєводство. – К., 1931. – С.32-34.

⁷ Крикун М.Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // Вісник Львівського ун-ту. Сер. іст. – Львів., 1988. – Вип. 24. – С.78.

⁸ Баранович А.И. Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки. – М., 1950. – Т.32. – С.201.

⁹ Крикун М.Г. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип.1. – С.115-135; Крикун М.Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // Таблиці кількості димів у селах і містах Волинського воєводства XVII ст.

¹⁰ Beloch K.J. Die Bevölkerung Europas im Mittelalter in: Zeitschrift für Sozialwissenschaft. – 1900. – S.405.

¹¹ Див.: Баранович А.И. Население... – С.205.

¹² Там само.

¹³ Recherches sur la population des généralités d'Auvergne, de Lyon, de Royn et quelques provinces et villes du Royaume, avec des Réflexions sur la valeur du blea taut en France qu'en Angleterre depue's 1674 jusqu'en 1764 par M.Messance, Receveur des Tailles de L'Electon de Saint-Etienne. – Paris, 1766. – P.189.

¹⁴ Projet d'une Dixme Royale. Le Maréchal de Vauban. – MDCC. – P.73.

¹⁵ Птуха М.В. Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков. – М. – 1945. – С.141.

¹⁶ Moheau. Recherches et consideration sur la population de la France, 1778, publié avec introduction et table analytique par Rene Gonnard. – Paris, 1912. – P.87.

¹⁷ Крижанич Ю. Русское государство в половине XVII в. // Рукопись времен Алексея Михайловича. – Ч.ІІ. – М., 1860. – С.88.

¹⁸ Птуха М.В. Очерки по истории статистики в СССР. – Т.1. – М., 1955. – С.160.

¹⁹ Lorcin M.Th. Vivre et mourir en Lyonnais à la fin du Moyen Âge. – Paris., 1981. – P.13-19.

²⁰ Higounet-Nadal A. Périgieux aux XIV et XV siècle: Etudes de démographie historique. – Bordeaux, 1978. – P.159.

²¹ Милюков П.Н. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. – Спб., 1892. – С.271-274.

²² Урланис Б.Ц. Рост населения в Европе. – М. – 1941. – С.181-194.

²³ Водарский Я.Е. Население России в конце XVII – начале XVIII в. – М., 1977. – С.26.

²⁴ Там же. – С.108.

²⁵ Źródła dziejowe. – Т.12. – Warszawa, 1883. – S.105.

- ²⁶ Czerkawski.W. Metoda badania zaludnienia Polski w XVI w. // Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności. – Kraków, 1897. – Nr.2. – S.8-12.
- ²⁷ Źródła Dziejowe. – T.18. – Cz.2. – Warszawa. – 1902. – S.162.
- ²⁸ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Население Юго-Западной России ... – С.33.
- ²⁹ *Inglot Stefan.* Stosunki społeczno-gospodarcze w dobrach biskupstwa wrocławskiego w pierwszej połowie XVII w. // Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział II. – Tom III. – N4. – Lwów, 1927. – S.22-42.
- ³⁰ *Fijalek J.* Pabianice i włość pabianicka drugiej połowy XVII w. i XVIII w. // Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego. – Łódź, 1932. – N.4 – S.56.
- ³¹ *Rutkowski J.* Historia gospodarcza Polski. – Warszawa, 1953. – T.1. – S.38.
- ³² *Rusiński W.* O rynku wewnętrznym w Polsce drugiej połowy XVIII w. // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – Poznań, 1955. – T.16. – S.120.
- ³³ *Horn W.* Zaludnienie województwa Bełskiego w 1630 roku. // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – Poznań, 1960. – T.21. – S.80.
- ³⁴ *Kula W.* Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawniej Polski (do początków XIX wieku). // Roczniki Dziejów Społecznych i gospodarczych. – Poznań, 1951. – T.13. – S.90.
- ³⁵ *Łowmiański H.* Popisy wojska Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI wieku jako Źródło do dziejów zaludnienia. // Mediaevalia w 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. – Warszawa, 1960. – S.434.
- ³⁶ *Bogucka M.* Rodzina w polskim mieście XVI - XVII wieku: wprowadzenie w problematykę. // Przegląd Historyczny. – T.LXXIV. – Z.3. – Warszawa, 1983. – S.499.
- ³⁷ *Morzy J.* Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. – Poznań., 1965. – S. 71.
- ³⁸ *Баранович О.І.* Залюднення України перед Хмельниччиною. – С.16.
- ³⁹ *Баранович А.И.* Население... – С.206.
- ⁴⁰ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – Київ. – 1954. – С.16.
- ⁴¹ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С.55.
- ⁴² *Сіреджук П.С.* Народонаселення Північного Прикарпаття третьої чверті XVII ст. // Історико-географічне вивчення природних та соціально- економічних процесів на Україні. – К., 1988. – С.58.
- ⁴³ *Яковенко Н.М.* Спроба обрахунку чисельності шляхти на Правобережній Україні у першій половині XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1991. – С.95.
- ⁴⁴ *Крикун М.Г.* Чисельність населення... – С.77.
- ⁴⁵ *Кіку І.О.* Актові книги як джерело для вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. // Історичні дослідження. – Вип.11. – Київ, 1985. – С.52.
- ⁴⁶ *Крикун М.Г.* Чисельність населення... – С.75; *Крикун М.Г.* Питання чисельності населення на Правобережній Україні другої половини XVI – середини XVII ст. у радянській історіографії. // Вісник Львівського університету. – Вип.16. – Львів, 1980. – С.81.
- ⁴⁷ *Баранович О.І.* – Залюднення... – С.15.
- ⁴⁸ *Бессмертный Ю.Л.* Новые подходы к изучению демографической истории Западной Европы. // Тезисы докладов и сообщений VII Всесоюзной конференции по исторической демографии. – Ч.1. – Москва, 1991. – С.12.
- ⁴⁹ *Бессмертный Ю.Л.* Актуальные задачи исторической демографии западноевропейского средневековья и начала нового времени. // Историческая демография докапиталистических обществ Западной Европы: Проблемы и исследования. – Москва, 1988. – С.29-30; *Бессмертный Ю.Л.* Женщина, брак, семья до начала нового времени. Демографические и социокультурные аспекты. – Москва, 1993. – С.9.
- ⁵⁰ *Баранович О.І.* Залюднення ... – С.4.
- ⁵¹ *Łowmiański H.* Popisy wojska ... – S.432.
- ⁵² *Кіку І.О.* Соціально-економічне становище селян Волині в 1638-1648 pp. // УІЖ. – 1987. – №6. – С.48.

- ⁵³ Центральний державний історичний архів України у м.Києві (Далі – ЦДІАК). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.185-187 зв.
- ⁵⁴ Там само. – Спр.218. – Арк.127 зв.-128 зв.
- ⁵⁵ Там само. – Спр.231. – Арк.744-749; Спр.245. – Арк.903-920 зв.
- ⁵⁶ Там само. – Спр.222. – Арк.261-262 зв.
- ⁵⁷ Там само. – Спр.217. – Арк.287 зв.-289 зв.
- ⁵⁸ Там само. – Спр.237. – Арк.1056 зв.-1058.
- ⁵⁹ Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр.: Зб. документів. – Київ, 1946. – С.207-208; ЦДІАК. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.1318-1322 зв.
- ⁶⁰ ЦДІАК. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.225. – Арк.50-56 зв.
- ⁶¹ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.397-398 зв.
- ⁶² Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.230. – Арк.314 зв.-316; Ф.28. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.852-854 зв; Ф.25. – Оп.1. – Спр.236. – Арк.399-402 зв.
- ⁶³ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.237. – Арк.175-176 зв.
- ⁶⁴ Там само. – Спр.231. – Арк.744-749.
- ⁶⁵ Там само. – Спр.223. – Арк.659 зв.-663 зв.
- ⁶⁶ Там само. – Спр.234. – Арк.441-443.
- ⁶⁷ Там само. – Спр.253. – Арк.99-100 зв.
- ⁶⁸ Там само. – Спр.227. – Арк.169 зв.
- ⁶⁹ Там само. – Спр.252. – Арк.77 зв.-82.
- ⁷⁰ Там само. – Спр.254. – Арк.547-547 зв.
- ⁷¹ Там само. – Спр.235. – Арк.703-704 зв.
- ⁷² АЮЗР. – Ч.7. – Т.2. – С.381-382.
- ⁷³ ЦДІАК. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.3-5 зв.
- ⁷⁴ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.254. – Арк.1174-1175 зв.
- ⁷⁵ Там само. – Спр.233. – Арк.500-505.
- ⁷⁶ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.134-136 зв.
- ⁷⁷ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.578-578 зв.
- ⁷⁸ Там само. – Спр.261. – Арк.441 зв.-444.
- ⁷⁹ Там само. – Спр.230. – Арк.845-847.
- ⁸⁰ Бібліотека Національного Інституту ім.Оссолінських у Вроцлаві (далі – Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві). – Від. рук. – №3669/II. – Арк.286-289 зв.
- ⁸¹ АЮЗР. – Ч.6. – Т.І. – С.89-90.
- ⁸² Там само. – С.311-313.
- ⁸³ ЦДІАК. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.155 зв.-161 зв.
- ⁸⁴ Там само. – Спр.48. – Арк.477-478.
- ⁸⁵ Там само. – Арк.503-504 зв.
- ⁸⁶ Там само. – Спр.233. – Арк.247-250 зв.
- ⁸⁷ Там само. – Спр.230. – Арк.775-778 зв.
- ⁸⁸ Там само. – Спр.252. – Арк.158 зв.-159 зв.
- ⁸⁹ Там само. – Спр.219. – Арк.344 зв.-347; Спр.225. – Арк. 78-79 зв.
- ⁹⁰ Там само. – Спр.234. – Арк.441-445.
- ⁹¹ Там само. – Спр.221. – Арк.740-742.
- ⁹² *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К. – 1963. – С.288.
- ⁹³ Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві. – №3669/II. – Арк. 368 зв.
- ⁹⁴ Там само. – Арк.361-365 зв.
- ⁹⁵ Там само. – Арк.448-457.
- ⁹⁶ Там само. – Арк. 373-421 зв.
- ⁹⁷ Там само. – Арк.290-290 зв.
- ⁹⁸ Там само. – Арк.404 зв.-405; 386-387 зв.

- ⁹⁹ Там само. – Арк.407.
- ¹⁰⁰ ЦДІАК. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.1319-1322 зв.
- ¹⁰¹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.2039. – Арк.288.
- ¹⁰² Там само. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.167-168 зв.
- ¹⁰³ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.243. – Арк.903-920 зв.
- ¹⁰⁴ АЮЗР. – Ч.6. – Т.1. – С.170-174.
- ¹⁰⁵ ЦДІАК. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.1319-1322 зв.